

حوزه علمی قم

و دانش‌های جدید عرصه اخلاق در یک سده اخیر*

سیداکبر حسینی قلعه بهمن / دانشیار گروه «ادیان» مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی*

akbar.hosseini37@yahoo.com

 orcid.org/0009-0002-5823-5211

دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷ - پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶

چکیده

در صد سال اخیر، جهان شاهد تحولات بسیار و عمیقی در حوزه اخلاق و تحقیقات اخلاقی بوده که تمام ساحت‌های پژوهش‌های اخلاقی را دربر گرفته است. ساحت‌های اخلاق‌شناسی، اخلاق هنجاری، فرااخلاق، اخلاق توصیفی، روان‌شناسی اخلاق، جامعه‌شناسی اخلاق و تربیت اخلاقی همگی در روند این تحولات، تغییرات گسترده‌ای را به خود دیده‌اند. حوزه علمی قم یکی از پیشگامان در مواجهه معقول و منطقی با تحولات عرصه پژوهش‌های اخلاقی است. این حوزه گرچه خود مبتکر مباحث گوناگونی در عرصه اخلاق است، با این حال تحولات جهانی ایجاد شاخه جدیدی در نگرفته و واکنش‌های مناسبی نسبت به آنها داشته است. در واقع، اگر تغییرات در عرصه جهانی ایجاد شاخه جدیدی در فضای مباحثات اخلاقی بوده، حوزه علمی نگرش خود را نسبت به آن شاخه جدید بیان داشته و اگر تغییرات در عرصه تغییر دیدگاه نسبت به یک موضوعی کهن بوده، حوزه بر اساس منابع دینی و پایگاه اعتقادی خود، رویکرد مناسب را بدون لحاظ آراء جدید و ضرورت و یا عدم ضرورت تغییر رویکرد، ارائه کرده است. این مقاله با روش «تحلیل اسنادی» و «کتابخانه‌ای» کوشیده است نحوه مواجهه حوزه علمی قم با دانش‌های جدید حوزه اخلاق در یک سده اخیر را بررسی کند. با بررسی وقایع یک سده گذشته در عرصه پژوهش‌های اخلاقی، بیشترین واکنش‌های حوزه علمی قم را در ساحت‌های اخلاق‌شناسی، اخلاق هنجاری، فرااخلاق، اخلاق توصیفی و روان‌شناسی اخلاق می‌بینیم.

کلیدواژه‌ها: اخلاق‌شناسی، اخلاق هنجاری، فرااخلاق، روان‌شناسی اخلاق، حوزه علمی قم، پژوهش‌های اخلاقی.

مقدمه

در یک قرن اخیر، جهان شاهد تحولات بسیار و عمیقی در حوزه اخلاق و تحقیقات اخلاقی بوده که تمام ساحت‌های پژوهش‌های اخلاقی را دربر گرفته است. ساحت‌های اخلاق‌شناسی، اخلاق‌هنجاری، فرااخلاق، اخلاق توصیفی، روان‌شناسی اخلاق، جامعه‌شناسی اخلاق و تربیت اخلاقی همگی در روند این تحولات، تغییرات گسترده‌ای را به خود دیده‌اند.

حوزه علمیه قم یکی از پیشگامان در مواجهه معقول و منطقی با تحولات عرصه پژوهش‌های اخلاقی است. این حوزه گرچه خود مبتکر مباحث گوناگونی در عرصه اخلاق است، با این حال، تحولات جهانی این عرصه از علوم را نادیده نگرفته و واکنش‌های مناسبی نسبت به آنها داشته است؛ از جمله: مواجهه با دانش‌های جدید حوزه اخلاق در یک سده اخیر، که به صورت‌های گوناگونی بوده است، تأسیس مؤسسات و مراکز تخصصی در حوزه اخلاق و پژوهش‌های اخلاقی، تأسیس قطب‌های آموزشی و پژوهشی در عرصه اخلاق در جهت مواجهه با موضوعات و مسائل جدید اخلاقی، راه‌اندازی نشریات و مجلات و وبگاه‌های مرتبط با اخلاق و پژوهش‌های اخلاقی در جهت شناسایی مسائل اخلاقی نوین و انتشار تحقیقات و پژوهش‌های اندیشمندان حوزه علمیه، تأسیس کمیته علمی برای سامان دادن به پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها در حوزه پژوهش‌های اخلاقی، تربیت محققان و صاحب‌نظران متعدد در این عرصه، و حمایت از طرح‌های پژوهشی در این زمینه.

محصول این تلاش‌ها شکل‌گیری جریان‌های نوین در عرصه اخلاق و آثار و مکتوبات ارزشمند و پاسخگو به نیازهای روز در این زمینه است. بی‌تردید آنچه از تلاش محققان حوزه علمیه در مباحث اخلاقی به دست آمده، در فضای فکری کشورمان و نیز عالم اسلام و البته - در صورت ارائه جهانی - در ادبیات اخلاقی جهان قابل اعتنا بوده و مورد استفاده اندیشوران گوناگون واقع شده است.

برای نمونه، امروزه بیشتر کتب آموزشی در عرصه اخلاق در دانشگاه‌ها که در قالب دروس معارف ارائه می‌گردد، محصول تلاش‌های اندیشوران حوزه علمیه قم است (برای مثال، *آیین زندگی؛ اخلاق کاربردی*، نوشته/احمد حسین شریفی، قم، دفتر نشر معارف، قم، ۱۳۹۶؛ *فلسفه اخلاق با رویکرد تربیتی*، نوشته/امیر خاوص و دیگران). دوره‌های اخلاق علمی - حرفه‌ای نیز در قالب دانش‌افزایی استادان دانشگاه‌های سراسر کشور در حال اجراست که هم از جهت محتوا و هم از جهت مدرسان، حوزه علمیه قم در اجرای آن نقشی کلیدی ایفا می‌کند (برای مطالعه بیشتر، ر.ک. رونمایی از سرفصل‌های پنج‌گانه دانش‌افزایی استادان <https://tasnimnews.com/fa/news/1400/09/20/2624135/>).

انکون و در این مقام، حاصل تلاش‌هایی را که در ساحت‌های گوناگون اخلاق پژوهی در حوزه علمیه واقع شده است، به اجمال معرفی می‌کنیم و البته به این نکته نیز اشاره می‌نماییم که هر موضوع و هر عنوانی که ذیل این موضوعات مطرح می‌گردد به نوبه خود درخور درج در مقاله‌ای در این زمینه است. به دیگر سخن، مواجهه حوزه علمیه قم با هر عنوان، در ذیل موضوعات و شاخه‌های اخلاق پژوهی، خود ظرفیت نگاشته شدن مقاله‌ای برای تبیین آن تلاش‌ها را دارد.

این نوشتار صرفاً در مقام گزارش نوشته‌ها و مکتوبات اخلاقی در مواجهه با یافته‌های جدید اخلاقی است و از معرفی مؤسسات و نشریات و رشته‌ها و جزئیاتی اینچنین خودداری و ذکر آنها را به مجالی مناسب‌تر واگذار می‌نماید.

۱. بررسی مفاهیم

اندیشمندان شیعی در فضای حوزه علمیة قم برای «اخلاق» تعریف‌های گوناگونی ارائه داده‌اند. در ادامه به چند نمونه از آنها اشاره می‌کنیم (فرانکنا، ۱۳۷۶، ص ۲۸):

- مرحوم علامه طباطبائی «اخلاق» را به ملکات انسانی ارجاع داده و بر این اساس، در تعریف «علم اخلاق» گفته است:

فنی که درباره ملکات انسانی بحث می‌کند؛ ملکاتی که مربوط به قوای نباتی و حیوانی و انسانی اوست. و هدف این بحث این است که فضایل را از رذایل جدا سازد؛ یعنی این علم می‌خواهد معلوم کند که کدام‌یک از ملکات نفسانی انسان، خوب و بد و مایه کمال و فضیلت اوست و چه ملکاتی بد و رذیله و مایه نقص اوست، تا آدمی بعد از شناسایی آنها، خود را با فضایل آراسته سازد و از رذایل فاصله گیرد (طباطبائی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۵۵۸).

- شهید مرتضی مطهری در تعریف «اخلاق» آورده است:

«اخلاق» عبارت است از: یک سلسله خصلت‌ها و سجایا و ملکات اکتسابی که بشر آنها را به عنوان اصول اخلاقی می‌پذیرد. به عبارت دیگر، قالبی برای انسان که روح انسان در آن کادر و طبق آن طرح و نقشه، ساخته می‌شود. در واقع، اخلاق چگونگی روح انسان است (مطهری، ۱۳۷۶، ص ۴۷).

اخلاق مرتبط با ساختمان روحی انسان است و بر این اساس، با آداب و رسوم مرسوم در جوامع تفارت دارد؛ چراکه آداب و رسوم یک سلسله قراردادهای صرف می‌باشند که ربطی به ملکات و خلیقات و قالب‌های روحی درونی ندارند (مطهری، ۱۳۷۸، ج ۱۳، ص ۳۴۷).

- آیت‌الله جوادی آملی در این زمینه آورده است:

«اخلاق» عبارت از ملکات و هیأت‌های نفسانی است که اگر نفس به آن متصف شود، به سهولت کاری را انجام می‌دهد... پس «اخلاق» عبارت از ملکات نفسانی و هیئات روحی است که باعث می‌شود کارها، زشت یا زیبا، به آسانی از نفس متخلّق به اخلاق خاص نشأت بگیرد (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۷۳).

- مرحوم علامه مصباح یزدی نیز در تعریف پدیده «اخلاق» بر آن است که اخلاق در اصطلاح، به چند صورت مورد استفاده قرار می‌گیرد. گاهی به صفات نفسانی اشاره می‌کند و پدیده اخلاق همان صفات نفسانی در نظر گرفته می‌شود؛ و گاهی اخلاق به عنوان صفت فعل به کار می‌رود؛ یعنی کار اخلاقی که منظور تنها صفات نفسانی نیست، ولو هنوز به صورت یک هیئت راسخ هم در نفس پدید نیامده و از روی فکر و تأمل هم انتخاب نشده، ولی در عین حال، به اخلاق فاضله یا رذیله متصف می‌شود. بر این اساس، در اصطلاح نخست، آن هیأت راسخ نفسانی منظور است، ولی در تعریف دوم از پدیده اخلاق - ولو حالی هم باشد - بی آنکه در نفس رسوخ داشته باشد، همین هیأت به فضیلت و رذیلت متصف می‌شود. البته عنوان «اخلاق» که ناظر بر پدیده اخلاق است، گاهی هم به یک معنای خاصی به کار می‌رود: فقط درباره اخلاق فاضله می‌گویند: فلان کار اخلاقی است؛ یعنی خوب است. یا فلان کار غیراخلاقی است؛ یعنی ناشایست است (مصباح یزدی، ۱۳۷۳، ص ۹).

- دکتر مجتبی مصباح در تعریف پدیده «اخلاق» آورده است:

واژه «اخلاق» صفات پایدار نیک و بد انسان را به خاطر می‌آورد و نیز عملی را که درباره صفات و رفتارهای شایسته و ناشایست سخن می‌گوید (مصباح، ۱۳۹۰، ص ۱۵).

- حسینی قلعه‌بهمن در این باره، پدیده «اخلاق» را سامانه‌ای دانسته است که بر پیروان خود حاکم می‌شود و رفتار آنان را در روابط چهارگانه (انسان با خدا، با خود، با دیگران و با طبیعت) در جهتی خاص هدایت می‌کند و آن را سامان می‌دهد (حسینی قلعه‌بهمن، ۱۳۹۴).

به هر روی، تلاش در جهت شناسایی این پدیده، از جذابیت خاصی برخوردار است و بیشتر اندیشمندان حوزه علمیه در این باره مطالب ارزنده‌ای ارائه نموده‌اند.

۲. حوزه علمیه قم و اخلاق‌شناسی

«اخلاق‌شناسی» و یا «کلیات اخلاق» پدیده اخلاق و مفاهیم مرتبط با آن را به تحلیل گذاشته و درصدد است آشنایی کامل و جامعی از آن در اختیار قرار دهد. تعریف پدیده «اخلاق»، توضیح علم اخلاق و شاخه‌های گوناگون آن، توجه به تاریخ اخلاق و تطورات آن، پرداختن به روش تحقیق در اخلاق و مکتب‌های اخلاقی و همچنین تعریف مفاهیم کلیدی ناظر به اندیشه‌های اخلاقی (همچون مسؤلیت اخلاقی، عامل اخلاقی و شأن اخلاقی) از جمله مهم‌ترین موضوعات در عرصه اخلاق‌شناسی است (حسینی قلعه‌بهمن، ۱۳۹۹).

«اخلاق‌شناسی» از جمله ساحت‌های پژوهش‌های اخلاقی است که در سده اخیر مد نظر فراوان قرار گرفته و دیدگاه‌های متعددی در شاخه‌های گوناگون آن ارائه گردیده است. حوزه علمیه قم نیز در این مسیر، تلاش‌های خوبی از خود به نمایش گذاشته و شاید بیش از هر مرکز دیگری در این وادی گام برداشته است. در ادامه به برخی از این فعالیت‌ها اشاره می‌کنیم.

۳. روش تحقیق در علم اخلاق

علم اخلاق به‌مثابه رشته‌ای که پدیده «اخلاق» را به اشکال گوناگون مورد مطالعه قرار می‌دهد، روش‌شناسی خاص خود را دارد. اندیشمندان شیعی از جمله افرادی هستند که وارد این عرصه شده و نکات ارزنده‌ای را بیان داشته‌اند. در ادامه به این موضوع اشاره خواهیم داشت:

۱-۳. تفکیک روش تحقیق در اخلاق هنجاری

اندیشمندان شیعی بر اساس روش تحقیق در اخلاق هنجاری، چهار رویکرد متفاوت نسبت به آن داشته‌اند: اخلاق عقلی- فلسفی، اخلاق نقلی- روایی، اخلاق شهودی- عرفانی، و اخلاق تلفیقی (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۹ (ب)، ص ۲۹).

شناسایی و تفکیک این چهار رویکرد به پژوهش‌های اخلاقی، نقشی بسزا در گسترش تحقیقات در عرصه

اخلاق دارد. در روش عقلی - فلسفی، پژوهشگر عرصه اخلاق با بهره بردن از ابزار عقل و تکیه بر یکی از مکاتب فلسفی، به بیان دیدگاه‌های خود می‌پردازد. تکیه‌گاه اخلاق شهودی - عرفانی شهودات مجتهد اخلاقی است. هدف این مکتب تربیت انسان کامل است.

«انسان کامل» یا «کون جامع» که عصاره خلقت و جامع جمیع نشئات وجود و غایت آفرینش ماسواست، ویژگی‌هایی دارد که عبارتند از: ۱. شهود باطن هستی و درک حقیقت وحدت؛ ۲. گذار جان از عوالم ماده، مثال و عقل و باریافتن به جوار قرب حق در نشئه لاهوت؛ ۳. مهرورزی انحصاری به خدای متعال؛ ۴. تخلق به اخلاق الله و اتصاف به صفات حضرتش؛ ۵. خودگریزی و خودشکنی در حد تسلیم و فناء از ذات و صفات و افعال (همان، ص ۴۲).

رساله رساله لقاء الله، نوشته حاج میرزا جواد ملکی تبریزی را می‌توان از نمونه‌های این رویکرد در نظر گرفت.

۲-۳. تأکید بر مباحث عقلی در فرااخلاق

یکی از نوآوری‌های اندیشمندان شیعی در سده اخیر، بنیان نهادن مباحث فرااخلاقی به روش عقلی، جدای از ساحت اخلاق هنجاری است که در آن از روش‌های گوناگون استفاده می‌شود. در گذشته، موضوعات فرااخلاقی، همراه با مطالب اخلاق هنجاری و به صورت ترکیبی مد نظر قرار می‌گرفت و تفکیک روش‌شناختی چندانی میان آنها صورت نمی‌پذیرفت؛ اما در دهه‌های اخیر، این موضوعات از حیث روش‌شناختی، از هم جدا شده، در فضای خاص خود بررسی می‌گردد.

برای مثال، مرحوم آیت‌الله حائری یزدی در کتاب *کاوش‌های عقل عملی* با روش عقلی، بر موضوعات فرااخلاقی تمرکز داشته است. و یا مرحوم علامه مصباح یزدی در کتاب *دروس فلسفه اخلاق*، بخش قابل توجهی را به موضوعات فرااخلاقی با تحلیل عقلانی اختصاص داده است.

دکتر محسن جوادی در کتاب *رابطه هست و باید* و دکتر احمد حسین شریفی در کتاب *خوب چیست و بد کدام است* و نیز حسینی *قلعه بهمن* در کتاب *واقع‌گرایی اخلاقی در نیمه دوم قرن بیستم* به مسائل فرااخلاقی با نگرشی عقلانی توجهی خاص داشته‌اند.

البته در این مدت، مقالات، رساله‌ها و پایان‌نامه‌های فراوانی در عرصه فرااخلاق با روش «تحلیل عقلانی» تدوین شده که نشان‌دهنده توجه حوزه علمیة قم به این فراز مهم موضوعات اخلاقی با روش عقلی است. در فرازهای بعد بیشتر درباره فرااخلاق و تلاش‌های انجام گرفته در این حوزه سخن خواهیم گفت.

۴. ترسیم شاخه‌های گوناگون اخلاق پژوهی

یکی از فعالیت‌های مهم حوزه علمیة قم در مواجهه با اندیشه‌های جدید در ادبیات اخلاقی جهان، تلاش در جهت ترسیم شاخه‌های گوناگون اخلاق پژوهی است. هنگامی که جغرافیای موضوعات یک عرصه علمی آشکار نیست،

کوشش و تحقیق در آن سردرگم خواهد بود و به نتیجه مطلوب نخواهد رسید. نمونه‌ای از ترسیم جغرافیای پژوهش‌های اخلاقی را «مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی» وابسته به مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع در کتاب *اصطلاحنامه فلسفه اخلاق* انجام داده و در آن، نمودارهای درختی فراوانی از شاخه‌های این عرصه علمی ارائه داده است (مرکز پژوهشی دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی، ۱۳۹۷).

۵. تلاش در جهت تعریف مفاهیم کلیدی در اخلاق پژوهی

ابهام در مفاهیم اساسی در عرصه اخلاق پژوهی، فهم، درک و توسعه در تحقیقات این عرصه را منتفی می‌سازد. حوزه علمیه قم نیز برای برطرف کردن این کاستی، تعریف مفاهیم کلیدی هر تحقیق در اخلاق را جزو ضروریات پژوهش دانسته و بر این اساس، گنجینه بزرگی از این تعاریف را در نوشتارها و مکتوبات تدارک دیده است. با این حال، مراکز مهم حوزوی، همچون «پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی» وابسته به دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم اقدام به تدوین فرهنگنامه‌های گوناگونی در این زمینه نموده است. تدوین *اصطلاحنامه اخلاق اسلامی* در سال ۱۳۷۶ آغاز گردید و تحقیق آن در سال ۱۳۸۲ به پایان رسید. این مجموعه دربردارنده ۴/۷۲۸ اصطلاح است که با مراجعه به ۱۷۵ منبع اخلاقی، در سه بخش الفبایی، نظام یافته و ترسیمی تنظیم گردیده و به چاپ رسیده است. همچنین در این عرصه، *اصطلاحنامه فلسفه اخلاق* (محصول دائرةالمعارف علوم عقلی) نیز از اهمیت خاصی برخوردار است که نقش مهمی در تعریف مفاهیم کلیدی اخلاق از خود بر جای گذاشته است.

۶. نمایه‌نویسی کتب اخلاقی

از جمله تلاش‌هایی که در دوران معاصر در حوزه اخلاق‌شناسی به انجام رسیده، نمایه‌نویسی کتب اخلاقی است. اساساً نمایه‌نویسی در راه انجام پژوهش‌های گوناگون، مسیر را برای محققان هموار ساخته و راه میانبر را برای آنان در رسیدن به مقصد مهیا می‌سازد. در این زمینه، *نمایه موضوعی منابع فلسفه اخلاق* که نمایه کتب فلسفه اخلاقی است توسط «مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی» در سال ۱۴۰۰ از سوی انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع به چاپ رسیده است.

۷. حوزه علمیه قم و اخلاق هنجاری

«اخلاق هنجاری» در مقام ارائه، بیان و دفاع از نظام اخلاقی یک قوم، دین، فرهنگ و گروه خاص است (ویلیامز، ۱۳۸۳، ص ۱۶-۱۷). ترسیم نظام اخلاقی و دفاع از آن در برابر تهاجم‌های وارد شده، وظیفه‌ای بس دشوار است که اندیشمندان عرصه اخلاق هنجاری متکفل آن شده‌اند. اخلاق هنجاری غایت تلاش مجتهدان اخلاق در چهارگوشه عالم است.

در گذشته، اخلاق هنجاری به‌مثابه یک فضای یکپارچه و واحد دیده می‌شد. اما تلاش‌های اخیر اندیشمندان

اخلاق در عالم، برای این عرصه ساحت‌های گوناگونی پدید آورده است. بر این اساس، اخلاق هنجاری در دو ساحت «اخلاق عمومی» و «اخلاق کاربردی» به منصفه ظهور می‌رسد. «اخلاق عمومی» متکفل بیان نظامی اخلاقی است که عامه مردم موظف به رعایت آن هستند و «اخلاق کاربردی» در مقام تبیین نظام اخلاقی حرفه‌های گوناگون و نیز در مقام حل مسائل اخلاقی و معضلات و چالش‌های اخلاقی است.

قابل ذکر است که یک نظام اخلاقی، چه در اخلاق عمومی و چه در اخلاق حرفه‌محور - دست کم - دارای عناصر ذیل است: بیان نظریه ارزش اخلاقی؛ بیان هدف اخلاق و به عبارت دیگر، هدف اخلاقی بودن؛ بیان اصول مبنایی و اصلی اخلاق؛ بیان اصول استنتاجی و اشتقاقی؛ بیان عوامل انگیزشی و تحریک‌کننده به سوی عمل به احکام اخلاقی؛ بیان ضمانت اجرای احکام اخلاقی (برای مطالعه بیشتر، ر.ک. حسینی قلعه‌بهن، ۱۳۹۴).

همچنین راه حل مسائل اخلاقی در اخلاق کاربردی مسئله‌محور، یا مراجعه به اصول و قواعد استنتاجی و اشتقاقی عام اخلاقی است (روش قیاسی) یا تحلیل جزء به جزء مسائل اخلاقی برای یافتن پاسخ درخور برای آنهاست (روش استقرائی) و یا یافتن پاسخ برای مسائل اخلاقی با در نظر گرفتن شبکه‌ای از احکام اخلاقی و به دست آوردن جواب مسئله مورد نظر از طریق همخوانی با سایر احکام اخلاقی (موازنه متفکرانه) (برای مطالعه بیشتر، ر.ک. اسلامی، ۱۳۹۷).

لازم به ذکر است که در عرصه اخلاق هنجاری، روش اصلی در حوزه علمیة قم، روش «قیاسی» بوده و کمتر به دو روش دیگر توجه شده است.

این تفکیک مسائل در اخلاق هنجاری، شاخص‌های جدیدی برای پرداختن به موضوعات اخلاقی در اختیار نهاده است. حوزه علمیة قم نیز از این تفکیک موضوعات در اخلاق هنجاری بهره برده و به‌ویژه در سی سال اخیر بسیاری از تدوین‌های اخلاقی را با توجه به این موضوع سامان داده است.

آیت‌الله مکارم شیرازی کتاب *اخلاق اسلامی در نهج البلاغه* را در وادی اخلاق عمومی تدوین نموده است. همچنین آیت‌الله مصباح یزدی در نگارش مجموعه سه‌جلدی *اخلاق در قرآن* همین مسیر را طی کرده است. آیت‌الله جوادی آملی نیز در کتاب *مراحل اخلاق در قرآن* به همین سبک مطالب اخلاقی را بر اساس آیات قرآن کریم ارائه داده است.

در وادی اخلاق حرفه‌محور نیز حوزه علمیة قم واکتس مناسی نشان داده است. کتاب‌ها، رساله‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات فراوانی در این زمینه شکل گرفته است؛ از جمله: *اخلاق کارگزاران در حکومت اسلامی*، نوشته آیت‌الله عبدالله جوادی آملی؛ *اخلاق کارگزاران در سیره عملی پیامبر اسلام ﷺ*، از حجت‌الاسلام سیدجوادی نورموسوی؛ *اخلاق و آداب قضاوت*، از محمدکاظم بهرامی.

در بایگانی مدارج علمی حوزه علمیة قم، پایان‌نامه‌ها و رساله‌های متعددی در این زمینه دیده می‌شود که انتشار آنها می‌تواند عمق توجه این نهاد شریف به اخلاق حرفه‌محور را به نمایش بگذارد. احمدحسین شریفی با تدوین

دائرةالمعارف اخلاق کاربردی گام بزرگی در جهت تبیین موضوعات اخلاق کاربردی به هر دو اخلاق «حرفه‌محور» و «مسئله‌محور» برداشت.

در باب اخلاق مسئله‌محور، در دو دهه اخیر، همزمان با سایر نقاط دنیا، تلاش‌های فراوانی در حوزه علمیه قم صورت گرفته است. مسائل گوناگونی همچون شأن اخلاقی محیط زیست، سقط جنین، اهدای عضو، مرگ اختیاری (اتانازی)، فضای مجازی، تغییر جنسیت، و بانک‌های اطلاعات ژنتیک از سوی صاحب‌نظران حوزوی مطالعه و بررسی شده و آراء و نظرات جالبی درباره آنها بیان گردیده است. محصول این تلاش‌ها در قالب کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها و رساله‌های گوناگون عرضه شده است.

کتاب **جستارهایی در اخلاق کاربردی** که با تلاش اندیشمندان حوزوی به ثمر رسیده، محصولی ارجمند در عرصه اخلاق کاربری محسوب می‌گردد. غیر از دو مقاله ابتدایی که با موضوع «ماهیت اخلاق کاربردی» و «تصمیم‌گیری اخلاقی» که در آنها مسائل بنیادی‌تر مد نظر قرار گرفته، سایر مقالات به بررسی اخلاقی موضوعات گوناگون، از جمله محیط زیست، جنگ و صلح، ساختارهای هوشمند، دانشگاه مجازی، آموزش و پرورش، حسابداری، کسب و کار و روش مادری و همسرمداری پرداخته است.

بررسی و تحلیل عوامل بروز مشکلات اخلاقی مرتبط با هر حوزه و ارائه راهکارهای عملی با رویکردهای مطرح در نظریه‌های هنجاری اخلاق و گاه با رویکردی دینی از جمله اموری است که عمدتاً مطمح نظر نویسندگان این کتاب بوده است (ر.ک. جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۹ الف).

نکته قابل توجه این است که موضوعات گوناگون عرصه اخلاق کاربردی مد نظر محققان حوزه علمیه بوده و در تمام عرصه‌ها پژوهش‌های قابل تأملی انجام شده است، به گونه‌ای که در هر عرصه می‌توان نمونه‌هایی درخور معرفی نمود. با این حال، فعالیت حوزویان در مواجهه با موضوعات اخلاق زیستی، طیف گسترده‌ای از مسائل این عرصه را بیش از سایر حوزه‌ها دربر گرفته است و شاید عرصه حل چالش‌های اخلاقی نیاز به توجه بیشتری در حوزه علمیه دارد.

مقاله «ارزیابی سلامت غذاهای اصلاح‌شده ژنتیکی بر اساس اصل اخلاقی زیان‌نرسانی»، به قلم علیرضا آل‌بویه و مریم‌السادات رضوی (۱۴۰۱) و یا مقاله «اخلاق زیستی و رابطه آن با کرایونیک از منظر فقهی و حقوقی»، به قلم فاطمه مهدوی (۱۴۰۰) دو نمونه از این تحقیقات فراوان است.

۸. حوزه علمیه قم و فرااخلاق

مطالعات و بررسی‌های تحلیلی و فلسفی درباره حقایق، مفاهیم، احکام و گزاره‌های اخلاقی را در اصطلاح، «فرااخلاق» (Meta Ethics) گویند (حسینی قلعه‌بهمن، ۱۳۹۹). این بخش از مطالعات اخلاقی در واقع نوعی فعالیت فلسفی در عرصه اخلاق است. به تعبیر روشن‌تر، هرگونه فعالیت و بررسی فلسفی که در عرصه‌های گوناگون

مطرح می‌گردد، در این عرصه نیز یافت می‌شود. بر این اساس، در فرااخلاق، شاخه‌های گوناگون فلسفی خود را به نمایش می‌گذارد و به تناسب موضوع، مباحثی مطرح می‌گردد. اندیشمندان مباحث فلسفی را در شاخه‌های هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، معناشناسی و ارزش‌شناسی قرار داده‌اند. پس در فرااخلاق - دست‌کم - مباحث هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و معناشناختی وجود دارد (همان).

در فرااخلاق و در رویکردهای جدید به مسائل این عرصه، مباحث در دو شاخه حقایق و مفاهیم و احکام و گزاره‌ها ارائه می‌گردد. در ناحیه حقایق و مفاهیم، مباحث هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، معناشناختی و منطقی مطرح می‌گردد و در بخش احکام و گزاره‌ها، مباحث معرفت‌شناختی، معناشناختی و منطقی دیده می‌شود (ر.ک. همان).

بی‌تردید تا زمانی که موضوعات فرااخلاقی تعیین تکلیف نگردد، بسیاری از مسائل اخلاقی لاینحل باقی مانده، اساساً اجتهاد در اخلاق بی‌معنا خواهد بود. تشکیک در وجود داشتن و یا وجود نداشتن حقایق اخلاقی، ندانستن راه دستیابی به حقایق اخلاقی، ناتوانی در درک سنخ مفاهیم اخلاقی و یا جهل نسبت به منطق اخلاق و موضوعاتی از این دست، همه در راه دستیابی به احکام و گزاره‌های اخلاقی مانع ایجاد کرده، راه را بر رسیدن به یک نظام اخلاقی موجه می‌بندند و البته حل مسائل اخلاق کاربردی را به صورتی دقیق و کامل، ناممکن می‌گردانند.

حوزه علمیة قم در این وادی نیز وارد شده و تلاش‌های قابل توجهی را به انجام رسانده است. شاید در زمان‌های قبل برخی موضوعات فرااخلاقی به صورت پراکنده در عرصه‌های گوناگون مدنظر واقع شده بود، اما در دهه‌های اخیر، این موضوعات به طور مستقل در نوشتارها و آثار گوناگون بررسی شده و آراء و نظرات گوناگونی با محوریت این مسائل ارائه گردیده است. فعالیت‌های اندیشمندان حوزه علمیة قم در مواجهه با موضوعات جدید فرااخلاقی را می‌توان در چند قالب قرار داد که در ادامه به برخی از آنها به اجمال اشاره می‌گردد:

۱-۸. نظریه پردازی در باب هستی‌شناسی حقایق اخلاقی

مرحوم علامه طباطبائی در کتاب *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، هنگامی که نظریه «اعتباریات» را ارائه می‌دهد، سخن از هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و معناشناسی حقایق، مفاهیم، احکام و گزاره‌های اخلاقی به میان می‌آورد. ایشان می‌نویسد:

اعتباریات بر دو قسم منقسم می‌باشند: ۱. اعتباریات مقابل ماهیات که آنها را «اعتباریات بالمعنی الاعم» نیز می‌گوییم. ۲. اعتباریاتی که لازمه فعالیت قوای فعاله انسان (یا هر موجود زنده) است و آنها را «اعتباریات بالمعنی الاخص» و «اعتباریات عملی» می‌نامیم. چون اعتباریات عملی مولود یا طفیلی احساساتی هستند که مناسب قوای فعاله می‌باشند و از جهت ثبات و تغییر و بقا و زوال، تابع آن احساسات درونی‌اند و احساسات نیز دو گونه هستند: احساسات عمومی لازم نوعیت نوع و تابع ساختمان طبیعی؛ چون اراده و کراهت مطلق و مطلق حب و بغض، و احساسات خصوصی قابل‌تبدل و تغییر. از این‌روی باید گفت: اعتباریات عملی نیز دو قسم هستند: ۱. اعتباریات عمومی ثابت [و] غیرمتغیر مانند اعتبار متابعت علم و اعتبار اجتماع و اختصاص... ۲. اعتباریات خصوصی قابل‌تغییر مانند زشت و زیبایی‌های خصوصی و اشکال گوناگون اجتماعات (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۶، ص ۴۲۸).

البته روشن است که دیدگاه اعتباریات مرحوم علامه طباطبائی در نگاه نخست، همان گونه که برخی چنین برداشتی داشته‌اند (سروش، ۱۳۸۵، ص ۳۵۳-۳۵۴)، به نگرش‌های قراردادگرایانه نزدیک شده و نسبییت اخلاقی را تجویز می‌نماید؛ اما با توجه به مبانی فکری و سایر آثار فلسفی و تفسیری ایشان، نظریه اعتباریات تبیینی واقع‌گرایانه یافته، راه خود را از قراردادگرایی متمایز می‌سازد و سر از نسبییت اخلاقی در نمی‌آورد (برای مطالعه بیشتر، ر.ک. کاشی‌زاده، ۱۳۹۶).

شهید مرتضی مطهری در هستی‌شناسی حقایق اخلاقی در کتاب *نقدی بر مارکسیسم*، حقایق اخلاقی را عبارت از رابطه مثبت میان فعل و کمال «من علوی» انسان می‌داند. به عبارت دیگر، ایشان درباره حقایق اخلاقی به تحلیل نرفته، کاری فرااخلاقی انجام داده است (مطهری، ۱۳۶۳، ص ۲۰۹).

مرحوم علامه مصباح یزدی نیز حقایق اخلاقی را اموری می‌داند که میان افعال و اوصاف اختیاری ما از یک سو و هدف و غایت زندگی و اخلاق ارتباط برقرار می‌سازند. به عبارت دیگر، حقایق اخلاقی همان ارتباط میان فعل و صفت اختیاری و کمال نهایی انسان است.

ارزش اخلاقی تابع تأثیری است که فعل اخلاقی در تحصیل آن نتیجه مطلوب (یعنی کمال و سعادت حقیقی انسان) دارد... اگر فرض کنیم کاری نه نتیجه مثبت داشته باشد و نه منفی، نه انسان را به کمال حقیقی نزدیک کند و نه دور کند، در این صورت فاقد ارزش خواهد بود و یا به تعبیر دیگر، ارزشش صفر خواهد بود (مصباح یزدی، ۱۳۷۳، ص ۱۱۸).

آیت‌الله صادق لاریجانی در بیان و تحلیل هستی‌شناختی الزامات اخلاقی رویکردی خاص خود اتخاذ کرده است. وی امهات الزامات اخلاقی را به لزوم‌های اخلاقی ارجاع می‌دهد و برای لزوم‌های اخلاقی نفس‌الامری خاص خود در نظر می‌گیرد و آنها را دارای تحقق عینی معرفی می‌نماید و مفاهیم حاکی از آن لزوم‌ها را مفاهیمی از سنخ معقولات اولی و ماهوی معرفی می‌نماید (لاریجانی، ۱۳۸۶).

آیت‌الله حائری یزدی نیز در این باب نظریه خاص خود را ارائه نموده است. به باور ایشان، هستی‌هایی که ضرورت پیدا می‌کنند دو قسم هستند: هستی‌های مقذور و هستی‌های نامقذور. هستی‌های مقذور اموری هستند که از اراده یک فاعل مختار حاصل شده‌اند و یک فاعل ذی‌شعور آنها را تحقق داده است؛ مثل راستگویی. در طرف مقابل، هستی‌های نامقذور اموری هستند که سبب تحقق آنها یک فاعل مختار نیست؛ مثل سوختن چوب که محصول سوزاندن آتش است (حائری یزدی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۲).

در نگاه ایشان، الزام اخلاقی همان ضرورت هستی‌های مقذور است که از جانب فاعل مختار حاصل می‌شود. به عبارت دیگر، فاعل مختار با اراده و اختیار خود، یک فعل و یا یک رفتار را از حالت امکان خارج می‌کند و آن را در عالم خارج محقق گردانیده، به آن فعل ضرورت بالغیر می‌بخشد (همان، ص ۱۰۲-۱۰۴). در حقیقت الزام و ضرورت اخلاقی، همان ضرورت بالغیری است که همراه فعل است و فاعل مختار آن را به فعل مقذور و هستی مقذور بخشیده است.

۲-۸. نظریه پردازی در عرصه معرفت‌شناسی حقایق و گزاره‌های اخلاقی اخلاق

معرفت‌شناسی حقایق و گزاره‌های اخلاقی یکی از شاخه‌های جدیدی است که در صد سال اخیر در فضای فکری و ادبیات اخلاقی جهان بسیار مطمح نظر قرار گرفته است. اندیشمندان حوزه علمیة قم نیز در مواجهه با این نگرش‌های جدید، ابداعات و ابتکارات و نظریات جالب توجهی ارائه کرده‌اند که هر کدام درخور بررسی و تبیین است.

در عرصه معرفت‌شناسی اخلاق، موضوعات گوناگونی قابل طرح و بررسی است. تبیین چستی معرفت اخلاقی، راه شناخت حقایق اخلاقی، چگونگی نیل به معرفت به احکام اخلاقی و برهان‌پذیری - دست‌کم - برخی از احکام و گزاره‌های اخلاقی از جمله مهم‌ترین حوزه‌های قلمرو معرفت‌شناسی اخلاق است که محققان حوزه‌ی در آن به تبیین دیدگاه‌های خویش پرداخته‌اند. در ادامه، به برخی از این تلاش‌ها اشاره‌ای کوتاه خواهیم داشت:

اندیشمندان حوزه علمیة قم، در گام نخست به تعریف «معرفت اخلاقی» پرداخته‌اند. برای نمونه، کتاب **واقع‌گرایی اخلاقی در نیمه دوم قرن بیستم** در این باب آورده است:

«معرفت اخلاقی» یعنی: باور اخلاقی‌ای که صادق و موجه است. بر این اساس، آدمی تنها هنگامی دارای معرفت اخلاقی است که دیدگاه اخلاقی او از سنخ باور بوده، صادق و موجه نیز باشد. در باب معرفت اخلاقی، با دو مسئله مهم و اساسی مواجهیم: الف. آیا دیدگاه‌های اخلاقی ما از سنخ باور هستند؟ ب. آیا باورهای اخلاقی ما توجیه‌پذیرند؟ (حسینی قلعه‌بهمن، ۱۳۸۳، ص ۳۹).

در گام دوم، ایشان به چگونگی شناخت حقایق اخلاقی توجه داشته‌اند. برای مثال، در نگرش مرحوم علامه مصباح یزدی، چگونگی آگاهی از حقایق اخلاقی این‌گونه تبیین شده است:

از آنجاکه خوبی و بدی همانند مفاهیم و معقولات ماهوی نیستند که در خارج به صورت مستقل محقق شده باشند، تصور اینکه خوبی و بدی مثل رنگ اجسام و یا شکل ظاهری آنها قابل ادراک باشد، اساساً تصویری ناپیوسته؛ همچنان که اگر آتش علت ایجاد حرارت است، تصور اینکه در کنار و بر روی آتش، مضاف بر اموری مثل رنگ، نور و... چیزی به نام علت بودن هم قرار گرفته باشد، فرض و تصویری ناپیوسته، بلکه این علت بودن - در واقع - از رابطه میان آتش و حرارت انتزاع شده و بدون فعالیت ذهنی، دستیابی به این مفهوم امکان‌پذیر نیست (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۵، ص ۱۲۱).

در گام سوم، در باب چگونگی نیل به معرفت احکام اخلاقی نظریه‌پردازی شده است. برای نمونه، آیت‌الله صادق لاریجانی معتقد است: الزامات اخلاقی واقعیاتی از نوعی خاص هستند که ادراک آنها نیز ابزار مختص خود را می‌طلبند. علم به لزوم‌های اخلاقی علمی حصولی است؛ اما باید دانست که علم به برخی از این لزوم‌ها بدیهی است؛ مثل علم به لزوم عدالت در رفتار و یا پرهیز از ظلم در رفتار و علم به باقی نیز با ارجاع به این امور بدیهی حاصل می‌گردد. همچنین برخی از لزوم‌ها نیز در نفس انسان حاضرند و نیازی نیست که انسان با استفاده از مفاهیم به آنها آگاهی پیدا کند. به طور خلاصه، علم به این لزوم‌ها شهود خاص خود و ادراک خاص خود دارد (لاریجانی، ۱۳۸۶).

برهان‌پذیری - دست‌کم - برخی از احکام و گزاره‌های اخلاقی نیز مورد تأکید اندیشوران حوزه علمیة قم قرار گرفته و درباره آن نیز نظریه‌پردازی شده است:

بیرون واقع‌گرایی اثبات‌پذیر نیز ممکن است برخی احکام اخلاقی را بدیهی بدانند؛ اما ایشان می‌پذیرند که سایر احکام اخلاقی - و احتمالاً حتی همان احکام بدیهی - را می‌توان بر اساس گزاره‌های غیراخلاقی اثبات کرد (مصباح، ۱۳۹۰، ص ۱۵۸).

به هر تقدیر، عرصهٔ فرااخلاق نیز یکی از زمینه‌هایی بوده که حوزهٔ علمیه نسبت به نگرش‌های جدید در موضوعات اخلاقی واکنش نشان داده و همان‌گونه که در این بخش ملاحظه شد، ابداعات و دیدگاه‌های فراوانی از خود بروز داده است. در این فراز صرفاً گزارشی از این فعالیت‌ها ارائه شد و نمونه‌های اندکی برای نشان دادن آنها ذکر گردید.

۹. حوزهٔ علمیهٔ قم و اخلاق توصیفی

مقصود از «اخلاق توصیفی» مطالعه و پژوهش در باب توصیف و تبیین اخلاق، اندیشه‌های اخلاقی، پژوهش‌های اخلاقی و نظام اخلاقی افراد، اقوام، ملل، فرهنگ‌ها، ادیان و یا جوامع گوناگون است. در این نوع پژوهش اخلاقی، هدف صرفاً گزارش این مهم و موضوع است. گزارش اخلاقی که از فرد یا جامعه یا یک دین و مذهب ارائه می‌شود، «اخلاق توصیفی» خوانده می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۳، ص ۱۸-۱۹).

به دیگر سخن، موضوع پژوهش توصیفی پژوهش‌های اخلاقی، اخلاقیات و نظام اخلاقی فرد یا گروهی خاص است و روش بحث هم تجربی و نقلی است، نه استدلالی و عقلی، و هدف از این‌گونه مباحث در گام نخست، آشنایی با تفکرات و نگرش‌های اخلاقی و نوع رفتار و اخلاق فرد یا جامعه‌ای خاص است و در گام بعدی ارائهٔ تصویری دقیق از نظام اخلاقی حاکم بر آنها (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۱).

لازم به ذکر است که در عرصهٔ اخلاق توصیفی، گاه محقق صرفاً اخلاقیات و پژوهش‌های اخلاقی یک گروه و قوم و فرهنگ را بررسی می‌کند و گاه نیز این تحقیق را به شکل مقایسه‌ای و تطبیقی ارائه می‌دهد و شباهت‌ها و تفاوت‌های میان دو یا چند نظام اخلاقی را بیان می‌کند.

حوزهٔ علمیهٔ قم در این عرصه از مباحث اخلاقی نیز در دهه‌های اخیر کارهای تأثیرگذار بسیاری ارائه کرده است. ارائهٔ واحدهای درسی و تدارک سرفصل‌های مناسب در باب اخلاق در ادیان مختلف، تربیت محققان و پژوهشگران توانمند در این ساحت، تدوین پایان‌نامه‌ها و رساله‌های متعدد در این زمینه، برگزاری همایش‌ها و نشست‌های علمی در این عرصه، تدوین کتب و مقالات علمی در سطوح گوناگون و آثار دیگری از این قبیل در زمرهٔ محصولات این نگرش به اخلاق توصیفی است.

حجم بالای محصولات و تحقیقات در «اخلاق توصیفی» به گونه‌ای است که می‌توان گفت: در دهه‌های اخیر، چندین برابر کل تاریخ و ادبیات اخلاقی عالم شیعه مطلب تولید شده است. شاید گزارف نباشد که گفته شود: تا قبل از دوران معاصر حوزهٔ علمیهٔ قم، بهای چندانی به این عرصه در پژوهش‌های اخلاقی داده نمی‌شد؛ اما امروزه برای بهره‌بردن از فواید این نوع تحقیقات اخلاقی، نیروی معتابیهی به آن اختصاص یافته و به همین سبب، شاهد حجم بالایی از یافته‌های علمی در این فضا هستیم.

لازم به ذکر است که تحقیقات توصیفی در عرصه اخلاق، در تمام شاخه‌های اخلاق پژوهی قابل ردیابی است. به دیگر سخن، برای دسته‌بندی این تحقیقات، ما می‌توانیم شاخه‌های گوناگون تحقیقات اخلاقی را مد نظر قرار دهیم و در هر عرصه‌ای کارهای توصیفی را مشاهده نماییم. به هر حال، در ادامه به برخی از این پژوهش‌های توصیفی اشاره می‌کنیم:

- رساله دکتری **بررسی مقایسه‌ای سقط جنین و مبانی آن از منظر اخلاق امامیه و کاتولیک**، نوشته سبغلی کریم‌زاده، دفاع شده در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۴۰۱؛

- رساله دکتری **تأسیس اخلاقی جنین؛ مقایسه دیدگاه آیین کاتولیک و سنت شیعی**، نوشته محمدرضا نظری، دفاع شده در جامعه المصطفی العالمیه، ۱۴۰۱؛

- پایان‌نامه **تأسیس اخلاقی محیط زیست از نگاه اسلام و مسیحیت**، نوشته مهدی احمدی، دفاع شده در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۹؛

- پایان‌نامه **شرایط عامل اخلاقی از منظر امامیه و آیین کاتولیک**، نوشته مجتبی نوری کوهبنانی، دفاع شده در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۸.

اینها نمونه‌ای از حجم انبوه رساله‌ها و پایان‌نامه‌های تدوین شده در این عرصه است.

- مقاله «اخلاق در آیین یهود»، نوشته اسماعیل علیخانی، در نشریه **معرفت اخلاقی**، ۱۳۸۹؛

- مقاله «اخلاق یهودی: قوم‌محور یا بشریت‌محور؟» نوشته محمدجواد نیکدل، در مجله **اخلاق و حیاتی**، ۱۳۹۲؛

- مقاله «خاستگاه اخلاق مسیحی در عهد جدید»، نوشته سمیه عمادی اندانی، در مجله **معرفت ادیان**، ۱۳۹۴.

اینها نمونه‌های اندکی در این زمینه به شمار می‌رود. به علت حجم بالای تولیدات علمی در باب «اخلاق توصیفی» به همین میزان از گزارش اکتفا کرده، بررسی مفصل را به فرصت‌های مناسب واگذار می‌کنیم.

۱۰. حوزه علمیة قم و روان‌شناسی اخلاق

«روان‌شناسی اخلاق» حلقه اتصال دو حوزه بسیار مهم در ساحت اندیشه بشری است: از یک سو به مباحث اخلاقی می‌پردازد و از دیگر سو، وارد حوزه روان‌شناسی می‌گردد. با این تحلیل، روان‌شناسی اخلاق امروزه در زمره جذاب‌ترین عرصه فعالیت بین‌رشته‌ای در روان‌شناسی و اخلاق است که در بیست سال اخیر در جهان با سرعت بالایی مباحث آن گسترده شده و افراد بسیاری را به سوی خود کشیده است. در این شاخه از پژوهش‌های اخلاقی، مباحث و تحقیقات اخلاقی رنگ و بوی روان‌شناختی دارد و با ارائه تحلیل‌های روان‌شناسانه، راه را برای دانستن بیشتر درباره اخلاق باز می‌کند. با این حال، این شاخه بسیار مهم در فضای علمی حوزه علمیة قم تا اندازه‌ای مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه، به برخی از مهم‌ترین شاخه‌ها این عرصه اشاره و برخی از تلاش‌های انجام گرفته حوزه علمیة قم در این زمینه را معرفی می‌کنیم:

۱-۱۰. قضاوت اخلاقی

پدیده‌ای است ذهنی که در آن آدمی به ارزش داوری درباره رفتارها، صفات و وضعیت‌های اختیاری خود و یا دیگران می‌پردازد و آنها را به خوبی، بدی، درستی، خطایی، بایستگی، نبایستگی و وظیفه بودن اخلاقی متصف می‌کند. در این زمینه مقالات و آثار متعددی به نگارش درآمده است؛ از جمله:

- مقاله «نقش فرد و موقعیت در قضاوت اخلاقی»، نگاشته ناصر آقابابایی و جواد حاتمی، در نشریه معرفت اخلاقی، ۱۳۹۱؛

- مقاله «سواد اخلاقی روحانیت در تعاملات اجتماعی (ابعاد و ساختار)»، نوشته حسن بوسلیکی، ۱۴۰۰.

۲-۱۰. استدلال اخلاقی

فرایند ذهنی دلیل آوردن بر درستی یک رفتار، صفت و یا وضعیت اخلاقی در گام نخست و استدلال بر درستی یک اصل و یا قاعده اخلاقی در گام دوم و استدلال بر اعتبار یک نظام اخلاقی در گام سوم را می‌توان «استدلال اخلاقی» نامید. در این عرصه نیز تلاش‌های گوناگونی در حوزه علمی انجام گرفته است؛ از جمله:

- مقاله «تحلیل تطبیقی روش‌شناسی استدلال‌های اخلاقی شهید مطهری و آیت‌الله مصباح یزدی»، در پژوهش‌های نوین دینی، ۱۴۰۰.

۳-۱۰. حساسیت اخلاقی

تحرك ذهنی انسان نسبت به درک خوبی و بدی و درستی و خطای اخلاقی یک رفتار، صفت و وضعیت اخلاقی و نیز توانایی آدمی بر درک نتایج و پیامدهای تصمیم‌های اخلاقی و همچنین توانایی آدمی بر درک مشکلات و معضلات اخلاقی را می‌توان «حساسیت اخلاقی» خواند. پژوهش ذیل درباره حساسیت اخلاقی، موضوع حساسیت اخلاقی روحانیت را بررسی کرده است:

- مقاله «سواد اخلاقی روحانیت در تعاملات اجتماعی (ابعاد و ساختار)»، نگاشته حسن بوسلیکی، در نشریه اخلاق، ۱۴۰۰.

۴-۱۰. مسئولیت اخلاقی

آدمی هنگامی که در مسیر زندگی خود با گزینه‌های خوب و بد مواجه می‌شود، بر اساس این پیش‌فرض که او موجودی مختار است، باید پاسخگوی انتخاب خویش باشد و تن به پاداش و یا مجازات این انتخاب خویش بدهد. «مسئولیت اخلاقی» در حوزه مباحث روان‌شناسی اخلاق، پژوهشی است در این عرصه و تلاشی است در تبیین روان‌شناختی پاسخگو بودن انسان در برابر انتخاب‌های خویش. البته مسئولیت اخلاقی در حوزه‌های دیگر هم مد نظر قرار می‌گیرد که پژوهش جامع آن در اخلاق‌شناسی به انجام می‌رسد.

آیت‌الله مصباح یزدی از جمله اولین اندیشمندان حوزه‌ی است که در کتاب *دروس فلسفه اخلاق* خود از مسئولیت اخلاقی سخن به میان آورد و عرصه را بر این موضوع گشود.

۵-۱۰. انگیزه اخلاقی

آنچه آدمی را به سوی حرکت و فعل اخلاقی سوق می‌دهد و- به اصطلاح- دلیل آدمی بر فعل اخلاقی قرار می‌گیرد، «انگیزه اخلاقی» خوانده می‌شود. البته در باب انگیزه اخلاقی، عده‌ای معتقدند: صرف وجود آگاهی از حقیقت اخلاقی برای فعل اخلاقی کافی است. عده‌ای نیز معتقدند: جدای از علم و آگاهی از حقیقت اخلاقی، اموری خارجی به‌مثابه مکمل، نیاز است تا آدمی به سوی عمل سوق داده شود. در این میان، گروه اول را «درون‌گرایان» و دسته دوم را «برون‌گرایان» می‌خوانند (حسینی قلعه‌بهن، ۱۳۸۳، ص ۱۶۶). این موضوع بحثی جذاب در حوزه روان‌شناسی اخلاق تلقی می‌گردد.

شهید مرتضی مطهری از نخستین اندیشمندانی است که در حوزه علمیة به موضوع «انگیزه اخلاقی» پرداخته و با بهره گرفتن از افکار پیشینیان، به تبیین این موضوع مهم پرداخته است. نگرش ایشان رویکردی برون‌گرایانه تلقی می‌شود. در بیان ایشان، قوه مدرکه به آدمی آگاهی می‌دهد و این آگاهی قوه شوقیه را به حرکت درمی‌آورد و میل تولید می‌کند و قوه شوقیه قوه عامله را برمی‌انگیزاند و تحریک می‌کند و عمل واقع می‌شود. (مطهری، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۴۵۵).

آیت‌الله مصباح یزدی نیز از جمله فیلسوفانی است که در باب «انگیزه اخلاقی» در عالم تشیع به نظریه‌پردازی روی آورد. ایشان صرف داشتن آگاهی را برای عمل به یک هنجار اخلاقی کافی نمی‌داند (مصباح یزدی، ۱۳۷۱، ص ۴۲۴) و هر حرکت اختیاری را مترتب بر سه عنصر «آگاهی»، «میل» و «قدرت» می‌شمارد و بر این اساس، نوعی دیدگاه برون‌گرایی در باب انگیزه اخلاقی ارائه می‌دهد (مصباح یزدی، ج ۲، ص ۱۰۶-۱۰۷).

۶-۱۰. هویت اخلاقی

میزان همسان شدن زندگی و اهداف زندگی انسان با اخلاق و اصول و ارزش‌های آن «هویت اخلاقی» انسان را شکل می‌دهد (اشتری و دیگران، ۱۳۹۶). امروزه این موضوع نیز از جذابیت فراوانی در میان پژوهشگران اخلاق و روان‌شناسی برخوردار است. در عرصه هویت اخلاقی نیز در حوزه علمیة تلاش‌های ارزشمندی به انجام رسیده است که در این زمینه می‌توان به پژوهش ذیل اشاره کرد:

مقاله «رابطه عمل با باورهای دینی و هویت اخلاقی با بهزیستی روان‌شناختی: نقش واسطه‌ای هویت اخلاقی»، (اشتری، کاظمی و صالحی، ۱۳۹۶).

۷-۱۰. عمل اخلاقی

تبیین اینکه چه رفتاری اخلاقی است و در انسان چه اتفاقاتی رخ می‌دهد که یک رفتار اخلاقی از او سر می‌زند، در حوزه بحث «عمل اخلاقی» است. در باب این موضوع نیز مقالات و آثار متعددی به تحریر درآمده و فضای فکری و ادبیات اخلاقی شاهد بر این مدعا است. از این جمله است:

مقاله «بررسی رابطه معناشناسی، وجودشناسی و معرفت‌شناسی ایمان در عمل اخلاقی از منظر علامه طباطبائی»، نوشته مریم السادات نبوی میبیدی، در نشریه اندیشه نوین دینی ۱۴۰۰.

۸-۱۰. رشد اخلاقی

تمرکز «رشد اخلاقی» بر ظهور، تغییر و درک اخلاق در آدمی از دوران جنینی تا بزرگسالی است. دیدگاه‌های گوناگونی در این حوزه مطرح شده که در جای خود قابل بررسی و تبیین است. این موضوع نیز در اندیشه متفکران حوزوی بسیار مطمح نظر قرار گرفته و با بهره‌گیری از منابع اسلامی محصولات ارزشمندی به جامعه علمی کشور عرضه داشته شده است. از این نمونه‌هاست:

مقاله «عوامل مؤثر بر رشد اخلاقی با نگاهی قرآنی»، نوشته محمدمهدی فیروزمهر، منتشر شده در نشریه مطالعات علوم قرآن، ۱۳۹۹.

۹-۱۰. تنوع اخلاقی

«تنوع اخلاقی» به این معناست که هر کس قابلیت آن را دارد که نظام اخلاقی مختص خود را داشته باشد. به دیگر سخن، اخلاقیات در افراد دارای تنوع و گوناگونی است. این دیدگاه با دیدگاه «نسبیت اخلاقی» بسیار همخوان است (فرانکنا، ۱۳۸۳، ص ۲۲۷-۲۲۸). اندیشمندان حوزه علمیه قم در برابر دیدگاه‌های نسبیت‌گرایانه مقاومت کرده و نظرات قابل توجهی ارائه نموده‌اند.

دکتر مجتبی مصباح در کتاب *بنیاد اخلاق*، به نقد نگرش‌های نسبیت‌گرایانه توجه داشته و مطالب ارزشمندی را عرضه داشته است.

۱۰-۱۰. شخصیت اخلاقی

هنگامی که از اوصاف نیک و بد انسان‌ها سخن به میان می‌آید، راه برای ترسیم شخصیت اخلاقی آنان باز می‌شود. انسان در درون خود مجموعه‌ای از صفات نیک و بد اخلاقی را دارد که براینند این صفات شخصیت اخلاقی وی را تشکیل می‌دهند (جهانگیری و دیگران، ۱۴۰۰). امروزه این موضوع محل بحث بسیاری از روان‌شناسان اخلاق قرار گرفته است. روان‌شناسان حوزوی نیز به این موضوع با دقت توجه داشته‌اند و درباره آن یافته‌های خوبی عرضه نموده‌اند؛ از جمله:

مقاله «ساخت و اصلاح شخصیت اخلاقی و عوامل مؤثر بر آن از دیدگاه شهید مطهری»، نوشته سعیده حمله‌داری و روح‌الله موسوی‌زاده، در نشریه علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۱۳۹۹.

۱۱-۱۰. ضعف و شرارت اخلاقی

این موضوع به علل نقض ارزش‌های اخلاقی توسط کسانی می‌پردازد که به آن ارزش‌ها علم دارند. مباحث متنوعی

در این حوزه وجود دارد که در جای خود قابل بررسی است. اندیشوران حوزوی نیز در این زمینه مطالب ارزشمندی مطرح کرده‌اند.

برای نمونه، دکتر مهدی علیزاده رساله دکتری خود را با عنوان **تبیین ضعف اخلاقی در دو رویکرد افلاطونی و ارسطویی با تأکید بر آموزه‌های اخلاقی قرآن کریم** در این عرصه تدوین و از آن در دانشگاه معارف وابسته به نهاد مقام معظم رهبری - حفظه الله - دفاع کرده است. همچنین از این رساله است:

- مقاله «بررسی و تحلیل ضعف اخلاقی از منظر آگوستین و توماس آکوئیناس؛ با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی»، در نشریه **معرفت/دیان**، ۱۳۹۵.

این عناوین از مهم‌ترین شاخه‌های «روان‌شناسی اخلاق» محسوب می‌گردد. حوزه علمیة قم به‌حق در دهه‌های اخیر گام‌های خوبی در این عرصه برداشته و نسبت به مسائل جدید در این زمینه واکنش مناسبی از خود نشان داده است، اگرچه به نظر می‌رسد هنوز جای تحقیقات بیشتر باقی است.

نتیجه‌گیری

در صد سال اخیر، اخلاق و پژوهش‌های اخلاقی، عرصه تلاش‌های گسترده‌ای بوده و به همین سبب، شاخه‌های تازه و یافته‌های نوینی در آن به منصفه ظهور رسیده است. حوزه علمیة قم در واکنش به این تلاش‌ها، اقدامات ارزنده‌ای انجام داده است. تأسیس مؤسسه‌های آموزشی و پژوهشی در اخلاق، تأسیس رشته‌های دانشگاهی اخلاق، تأسیس کمیته‌های علمی در جهت هدایت رساله‌ها و پایان‌نامه‌های طلاب سطوح عالی حوزه در مسیر موضوعات اخلاقی، تأسیس کمیته‌هایی برای حمایت از پژوهش‌های اخلاقی، تأسیس نشریات علمی-پژوهشی و علمی-ترویجی در عرصه اخلاق، تربیت اندیشمندان و دانشمندان در سطوح گوناگون و برجسته‌کردن تلاش‌های آنان، تولید نرم‌افزارهای متنوع در عرصه پژوهش‌های اخلاقی، و تهیه برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی در زمینه موضوعات اخلاقی جدید از این جمله است.

جدای از این اقدامات، کتب، مقالات رساله‌ها و پایان‌نامه‌های متعددی در زمینه موضوعات نوین اخلاقی به نگارش درآمده است که در مقاله حاضر صرفاً به صورت گذرا و به اجمال معرفی شد. مواجهه حوزه علمیة قم با موضوعات جدید در عرصه‌های اخلاق‌شناسی، اخلاق هنجاری، فرااخلاق، اخلاق توصیفی و روان‌شناسی اخلاق در این نوشتار مد نظر قرار گرفت و گزارشی کوتاه از تلاش‌های گسترده حوزویان ارائه گردید.

منابع

- احمدی، مهدی، ۱۳۹۹، *تأسن اخلاقی محیط زیست از نگاه اسلام و مسیحیت*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- اسلامی، محمدمتقی، ۱۳۹۷، «روش شناسی موردکاوانه در اخلاق کاربردی»، *پژوهش‌های فلسفی-کلامی*، ش ۱، ص ۹۴-۱۱۲.
- اشتری، صدیقه و همکاران، ۱۳۹۶، «رابطه عمل به باورهای دینی و هویت اخلاقی با بهزیستی روان شناختی: نقش واسطه‌ای هویت اخلاقی»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۳، ص ۷۰-۸۴.
- آقابابایی، ناصر و جواد حاتمی، ۱۳۹۱، «نقش فرد و موقعیت در قضاوت اخلاقی»، *معرفت اخلاقی*، ش ۱۰، ص ۷۳-۸۸.
- آل‌بویه، علی‌رضا، مریم‌السادات رضوی، ۱۴۰۱، «ارزیابی سلامت غذاهای اصلاح‌شده ژنتیکی بر اساس اصل اخلاقی زیان‌نرسانی»، *اخلاق زیستی*، ش ۳۷، ص ۵۷-۷۱.
- بوسلیکی، حسن، ۱۴۰۰، «سواد اخلاقی روحانیت در تعاملات اجتماعی (ابعاد و ساختار)»، *اخلاق*، ش ۴۴، ص ۷۷-۱۱۱.
- جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۵، *ره‌یافت‌ها و ره‌آورد‌ها: دیدگاه‌های آیت‌الله مصباح یزدی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۳۹۹، الف، *جستارهایی در اخلاق کاربردی*، قم، دانشگاه قم.
- _____، ۱۳۹۹، ب، *کتاب‌شناخت اخلاق اسلامی*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- جواد آملی، عبدالله، ۱۳۹۵، *مبای اخلاق در قرآن*، قم، اسراء.
- جهانگیری، مصطفی و همکاران، ۱۴۰۰، «شخصیت اخلاقی در روان‌شناسی اخلاق و بررسی مفاهیم متناظر آن در منابع اسلامی»، *معرفت*، ش ۲۸۹، ص ۳۳-۴۳.
- حائری یزدی، مهدی، ۱۳۸۴، *کاوش‌های عقل عملی: فلسفه اخلاق*، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- حسینی قلعه‌بهنم، سیداکبر، ۱۳۹۹، «گستره‌شناسی تحلیلی پژوهش‌های اخلاقی»، *اخلاق*، ش ۴۰، ص ۹۷-۱۲۶.
- _____، ۱۳۸۳، *واقع‌گرایی اخلاقی در نیمه دوم قرن بیستم*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۳۹۴، «تحلیلی بر ساختار نظام اخلاقی در ادیان»، *معرفت ادیان*، ش ۱، ص ۸۵-۱۱۵.
- حمله‌داری، سعیده و روح‌الله موسوی‌زاده، ۱۳۹۹، «ساخت و اصلاح شخصیت اخلاقی و عوامل مؤثر بر آن از دیدگاه شهید مطهری»، *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ش ۱۴، ص ۱۶۵-۱۸۲.
- خواص، امیر و دیگران، ۱۳۸۸، *فلسفه اخلاق با رویکرد تربیتی*، قم، معارف.
- سروش، عبدالکریم، ۱۳۸۵، *تفرج صنع*، تهران، صراط.
- شریفی، احمد حسین، ۱۳۹۶، *آیین زندگی: اخلاق کاربردی*، قم، معارف.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۶۳، *المیزان*، ترجمه سیدمحمد باقر موسوی‌همدانی، قم، جامعه مدرسین.
- علیخانی، اسماعیل، ۱۳۸۹، «اخلاق در آیین یهود»، *معرفت اخلاقی*، ش ۳، ص ۶۵-۹۴.
- علیزاده، مهدی، ۱۳۹۵، «بررسی و تحلیل ضعف اخلاقی از منظر آگوستین و توماس آکوئیناس: با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی»، *معرفت ادیان*، ش ۲۷، ص ۶۵-۸۴.
- عمادی اندانی، سمیه، ۱۳۹۴، «خاستگاه اخلاق مسیحی در عهد جدید»، *معرفت ادیان*، ش ۲۴، ص ۴۷-۶۶.
- فرانکنا، ویلیام کی، ۱۳۷۶، *فلسفه اخلاق*، ترجمه هادی صادقی، قم، طه.
- _____، ۱۳۸۳، *فلسفه اخلاق*، ترجمه هادی صادقی، قم، طه.
- فیروزمهر، محمدمهدی، ۱۳۹۹، «عوامل مؤثر بر رشد اخلاقی با نگاهی قرآنی»، *مطالعات علوم قرآن*، ش ۴، ص ۸-۳۳.
- کاشی‌زاده، محمد، ۱۳۹۶، «تقریری واقع‌گرایانه از اعتباریات علامه طباطبائی ره»، *قبسات*، ش ۸۵، ص ۲۲۵-۲۴۲.
- کریم‌زاده، سیفعلی، ۱۴۰۱، *بررسی مقایسه‌ای سقط جنین و مبنای آن از منظر اخلاق امامیه و کاتولیک*، رساله دکتری مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- لاریجانی، صادق، ۱۳۸۶، «نظریه‌ای در تحلیل الزامات اخلاقی و عقلی»، *پژوهش‌های اصولی*، ش ۷، ص ۲۰۹-۲۳۴.

مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی، ۱۳۹۷، *اصطلاحنامه فلسفه اخلاق*، قم، مرکز پژوهشی دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی.

مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۷۱، *معارف قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

_____، ۱۳۷۳، *دروس فلسفه اخلاق*، تهران، اطلاعات.

_____، ۱۳۸۱، *فلسفه اخلاق، نگارشی*، احمدحسین شریفی، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

_____، ۱۳۹۰، *آموزش فلسفه*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح، مجتبی، ۱۳۹۰، *بنیاد اخلاق: روشی نو در آموزش فلسفه اخلاق*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مطهری، مرتضی، ۱۳۶۳، *نقدی بر مارکسیسم*، تهران، صدرا.

_____، ۱۳۷۶، *فلسفه اخلاق*، تهران، صدرا.

_____، ۱۳۷۸، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا.

_____، ۱۳۸۴، *مجموعه آثار، اصول فلسفه و روش رئالیسم (ادراکات اعتباری)*، تهران، صدرا.

_____، ۱۳۸۵، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا.

موسوی، سمیه سادات، سیداکبر حسینی قلعه‌بهمن، ۱۴۰۰، «تحلیل تطبیقی روش‌شناسی استدلال‌های اخلاقی شهید مطهری و آیت‌الله مصباح

یزدی»، *پژوهش‌های نوین دینی*، ش ۲۴، ص ۲۶-۴۹.

مهدوی، فاطمه، ۱۴۰۰، «اخلاق زیستی و رابطه آن با کرایونیک از منظر فقهی و حقوقی»، *پژوهش‌های اخلاقی*، ش ۴۳، ص ۲۶۵-۲۷۷.

نبوی میبدی، مریم السادات، ۱۴۰۰، «بررسی رابطه معناشناسی و وجودشناسی و معرفت‌شناسی ایمان در عمل اخلاقی از منظر علامه طباطبائی»،

اندیشه نوین دینی، ش ۶۷، ص ۱۰۱-۱۱۸.

نظری، محمدرضا، ۱۴۰۱، *تأسی اخلاقی جنین: مقایسه دیدگاه آیین کاتولیک و سنت شیعی*، رساله دکتری جامعه المصطفی العالمیه قم.

نوری کوهبنانی، مجتبی، ۱۳۹۸، *شرایط عامل اخلاقی از منظر امامیه و آئین کاتولیک*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مؤسسه آموزشی و پژوهشی

امام خمینی.

نیکدل، محمدجواد، ۱۳۹۲، «اخلاق یهودی: قوم‌محور یا بشریت‌محور؟»، *اخلاق و حیاتی*، ش ۵، ص ۵۷-۷۲.

ویلیامز، برنارد، ۱۳۸۳، *فلسفه اخلاق*، ترجمه زهرا جلالی، قم، معارف.

